

ՀԱԿՈՔՅԱՆ ԱՐՄԵՆ

(«Նորավանք» ԳԿՀ)

ԹԱԹԱՆՈՍ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԴՐՎԱԳՆԵՐ 20-ՐԴ Դ. ՍԿՋԲԻ ԱԶԳԱՍԻՋՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵԶՍՈՒՄ

20-րդ դ. սկզբին Արևելյան Այսրկովկասում շարունակում էին գոյատևել քաթախոս հայերի Մադրասա, Զիլվար և Նաչմաս գյուղերը: 18-րդ. վերջին Դուբայի, Դերբենտի շրջաններում բնակվող ինքնատիպ լեզվամշակութային դիմագիծ ունեցող հայ ժողովրդի այս հատվածը կոմս Վ. Ջուրովի գլխավորած ռուսական զորքերի հետ միասին հեռանում է Արևելյան Այսրկովկասից և հաստատավում Հյուսիսային Կովկասում:

20-րդ դ. սկզբի կովկասյան տարածաշրջանում սկիզբ ազգամիջյան հարաբերությունների լարվածությունը, դրան ուղեկցող հակահայկական հալածանքների ու ջարդերի ողջ ծանրությունը տարածվեց նաև Մադրասա, Զիլվար և Նաչմաս գյուղերում բնակվող և իրենց պատմական հայրենիքում գոյատևող քաթախոս հայերի վերջին բեկորների վրա:

Այս խնդիրների ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև խմբի ինքնության դրսևորումների վրա հիշյալ գործընթացների ազդեցության հետևանքների հետ կապված հիմնահարցերը դեռևս բաց են մնում: Մադրասա գյուղի 1918թ. պատմության որոշ դրվագների անդրադարձել է Ս. Կարապետյանը¹:

1905, 1918-1920թթ. իրադարձությունների ողջ ծանրությունն կրեցին նաև քաթախոս հայերի Մադրասա, Զիլվար և Նաչմաս գյուղերը: Հայտնի է, որ 1905թ. հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ Մադրասա գյուղում էին ապաստանել Շամախու շրջանի Նահիշեն, Դարա-Ջերքենց և այլ հայկական գյուղերի բնակիչները²:

1918թ. դեպքերի ժամանակ Մադրասան դարձել էր ինքնապաշտպանության կարևոր կենտրոն, և այստեղ էին ապաստանել շրջանի 16 հայկական գյուղերի բնակիչները: Անհավասար ուժերի պայմաններում, օսմանյան բանակի, մուսավաթականների և տեղական մահմեդական բնակչության հարձակումներին չդիմանալով, 3 օրվա դիմադրությունից հետո մադրասեցիները թողնում են գյուղը, հեռանում Բաքու, Միջին Ասիա³:

Սինչ Ադրբեջանի խորհրդայնացումը մադրասցիների մի մասն արդեն վերադարձած է լինում հայրենի գյուղ, թեև մուսավաթական կառավարություն

¹ Նյութը պատրաստվել է Հենիխի Բյուլի անվան հիմնադրամի տարածաշրջանային կրթաթոշակի շրջանակներում:

այստեղ արդեն Երևանից բերված «թուրքեր» էր բնակացրել: Չնայած դրան՝ 1920 թ. մարտին գյուղում բնակվում էին 1400 շունչ կամ 242 տնտեսություն հայեր: Վերջիններս խնդրում են Բաքվի Հայոց ազգային Խորհրդին՝ միջնորդելու Ադրբեջանի կառավարության առջև իրենց օգնություն ցուցաբերելու, առաջին հերթին ցորեն տրամադրելու համար, քանի որ գտնվում են շատ ծանր կենսական պայմաններում: Մադրասցիները բողոքում են, որ Երևանից զաղթած թուրքերին կառավարությունն օգնություն է ցույց տալիս: «Մեր հարցին, թե ինչու՞ մեզ հայերիս ևս չեն բաժանում, պատասխան են տալիս. ե՞րբ դիմեցիք և մերժեցինք»⁴:

20-դր դ. սկզբին սկսված ազգամիջյան ընդհարումները, հակահայկական հալածանքները առանձնահատուկ դրսևորումներ ունեցան մահմեդական միջավայրում գտնվող, մեկուսացած Քիվար գյուղում:

1905թ. դեպքերն է նկարագրում և ուշագրավ տեղեկություններ պարունակում Քիվարի քահանայի՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղղված նամակը: Քահանա Վահան Տեր-Հակոբյանը գրում է, որ չորս կողմից մահմեդականներով շրջապատված Քիվար գյուղը ազգամիջյան արյունոտ ընդհարումների այդ ժամանակաշրջանում դժվար օրեր ապրեց: Նա նշում է, որ ինքը բարեկամական հարաբերություններ ուներ մահմեդական գյուղերի «աֆանդիներին», «մուլաներին» կամ «ստորին ծառայողներին» հետ, և նրանք հավաստիացնում էին, որ քանի իրենք կենդանի են՝ «Ձեր գլխից մազ չի պակասիլ», ու այդ օրերին նրանք ցույց տվեցին իրենց բարեկամությունը: Քահանան գրում է, որ երբ դրությունը սրվում է ինքը գնում է հարևան Ղալազա գյուղը, բարեկամ «աֆանդիներին» մոտ, որոնք մեծ հեղինակություն ունեին շրջանում և նրանց օջախը սուլունիների համար ուխտավայր էր: Վերջիններս խոսք են տալիս օգնել և սուլունի դավաճանքի բոլոր մուլաներին նամակ են գրում ու պատվիրում կարդալ մզկիթներում, որպեսզի քիվարցիներին ձեռք չտան և եթե շիաները հարձակվելու լինեն, դարձյալ օգնեն Քիվարին: Նկարագրվում է, որ շիաների հարձակման նախօրեին հարևան Ջելվա գյուղի տանուտերը այդ մասին տեղեկացնում է իրեն և իր մարդկանցով գալիս Քիվար, իսկ ինքը մարդ է ուղարկում Ղալազա «աֆանդիներին» կանչելու և դիմում իշխանություններին օգնության համար: Հետաքրքրական է, որ քահանան պրիստավին նամակ է ուղարկվում «աֆանդիներին» մարդկանց միջոցով: Ըստով Քիվար է հասնում Համդուլահ Էֆենդին իր եղբայրներով և մարդկանցով: Նա տեղեկացնում է շրջակա սուլունի գյուղերին, որպեսզի նրանց մուլաները և ազդեցիկ մարդիկ օգնության գան Քիվար: Վերջիններս շուտով գալիս-հասնում են: Որոշ ժամանակ անց Քիվար է հասնում նաև իշխանությունների կողմից ուղարկված կազակական ջոկատը՝ զավառապետի գլխավորությամբ: Գավառապետը իր մոտ է կանչում սուլունի մահմեդական մերկայացուցիչներին և, ինչպես նշվում է, բոլորի ներկայությամբ «խոստում առաւ մեր գյուղի պահպանության համար»: Այնուհետև հավաքվածներին է դիմում Համդուլահ Էֆենդին և այս «փոքրիկ հոտը» վերցնում իր երաշխավորության տակ: Դրանից հետո զավառապետը գնում է շիա-մահմեդական գյուղեր, իսկ գյուղում մնում են ու «ներկայումս էլ

գտնվում են» կազակական ջոկատը և 4 «աֆանդիները»՝ իրենց մարդկանցով: Քահանան խնդրում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին օրհնության կոնդակ ուղարկել այդ 4 «աֆանդիներին», Ձեյվայի տանուտերին, Փիրաբեդլի գյուղի մի բնակչի և ևս երկու հոգու: Նշվում է, որ նրանց շնորհիվ է, որ Քիվարը պահպանվեց⁵:

1917-1920թթ. հակահայկական տրյուֆուտ իրադարձությունների ժամանակ ևս Քիվար գյուղը պահպանեց իր գոյությունը: Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղղարկված Բաքվի և Թուրքեստանի թեմի առաջնորդի զեկուցագրում նշվում է, որ 1917-20թթ. Բաքվի թեմում տեղի ունեցած «աւերածութիւնների, կոտարածների ու թալանի» ժամանակ «միակ բացառիկ բաղդատը վիճակ է ունեցել... քրքախօս փոքրիկ Քիվար հայ գիւղը...»: Առաջնորդը հայտնում է, որ գյուղը «խոր քահանայով» ողջ ու անվնաս է մնացել շնորհիվ սուրճի մահմեդական հոգևորականության ձեռնարկած միջոցների⁶:

20-րդ դ. սկզբին Քիվարի շուրջ ստեղծված այս իրավիճակների նկարագրությունները էթնոշակութային կապերի ուշագրավ դրսևորումների օրինակներ են: Ինչպես հայտնի է, Քիվարը գտնվում էր մահմեդական թաթերի հոծ միջավայրում: Սուրճի մահմեդական թաթերի քիվարցիներին պաշտպանելու ու աջակցելու նման վերաբերմունքի և վարքագծի պատճառներից կարող է լինել, թերևս այն, որ այս հատվածի մեջ էր մահմեդականացված, սակայն իրենց «հայկական ծագման» գիտակցությունը որոշակիորեն պահպանած բնակչության մի հատված, որոնց մի մասը, ինչպես հայտնի է, բնակվում էր հենց Քիվարի շուրջը (օր.՝ Ձեյվա գյուղը)⁷: Բացի այդ, ինչպես գիտենք, մահմեդականության սուրճի դավանանքը Այսրկովկասում ունի ավելի հին արմատներ և գալիս է դեռևս արաբական արշավանքների ժամանակաշրջանից: Հետևաբար սուրճի մահմեդական հատվածի և հայկական կամ քրիստոնեական տարրի միջև կային ավելի հին և տևական հարաբերություններ: Այդ առումով նման պարագայում որոշակի դեր կարող էր խաղալ այն, որ դարերի ընթացքում քրիստոնեական և մահմեդական այս շերտերի միջև ձևավորվել էր փոխհարաբերությունների որոշակի մոդել, որն իր արմատներով, թերևս, հասնում էր մինչիսլամական ժամանակաշրջանը և հենվում այդ ժամանակներում առկա ավանդույթների վրա:

1918թ. իրադարձությունները ողբերգական հետևանքներ ունեցան Խաչմաս գյուղի բնակչության համար:

Արևելագետ Բ. Միլլերը դեռևս 1920-ական թթ. նկատում է, որ Խաչմասը գոյատևեց մինչև 1918 թ. և նշում, որ դրանից հետո այդ գյուղի բնակչության մասին այլևս տեղեկություններ չկան⁸: Վերջերս հրատարակված «Հայերի կոտորածների Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ.» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուում հանդիպում է ուշագրավ մի փաստաթուղթ, որը լույս է սփռում այս խնդրի վերաբերյալ:

Խաչմասի հայության ջարդերից փրկված երեք հոգի Բաքվի «Արև» թերթին են պատմում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին: Ըստ նրանց, դեռևս 1918թ. մարտի 20-ին շրջանի թուրք գյուղացիները զինված հավաքվում

են հաշմազ կայարանում, մինչև ժամանակ կայարանի թուրք կոմիսարը զգուշացնում է գյուղի հայ բնակչությանը, որ գյուղից չփախչեն և չգնան մոտակա մուսական գյուղը, որովհետև գյուղը շրջապատված է: Դրանից հետո գյուղ է գալիս շխարեցի Հասան բեկը, որը երաշխավորում է, որ հայերին ձեռք չեն տա և գյուղի թուրքերից պահակներ է նշանակում: Մակայն շուտով պահակները թողնում և հեռանում են ու գյուղ են ներխուժում զինյալ թուրքերի բազմաթիվ խմբեր դուբաեցի Իդայաթ Հաջի Ծուքուր օղլու, շխարեցի Մահմեդ Մուլթանբեկի, Իբրահիմ Խայրի և տաճկական մի սպայի զխավորությամբ: Մրանք սկսում են հայերին զինաթափել՝ պատճառաբանելով, որ Բաքվում կռիվ է և իրենց զենք է պետք, մինչև ժամանակ թալանում են եկեղեցին՝ պահակ թողնելով դմիլցիներին: Երեկոյան Շիխարսկի Մուրսալ բեկի հանձնարարությամբ գյուղ է գալիս մարաջանցի Նուսրաթը՝ հայտնելով, որ հայերին ձեռք չեն տա:

Նուսրաթի հետ գյուղից հեռանում են մոտ մեկ տասնյակ հայեր, այդ թվում՝ կոմիսար Արտեմ Յադուբյանը, քահանան, որոնք սակայն ճանապարհին սպանվում են:

Հաջորդ օրը գյուղ են մանում շխարեցի Իբրահիմ բեկի՝ Դերբենտից բերված զինված չեչենների և թուրքերի երկու էշերներ, որոնք սկսում են հաշմասի հայերի կոտորածը:

Գավառական կոմիսար Ալիբեկ Ջիզիսկու հրամանով հայերին քաղցնող մուսական գյուղերը նույնպես պետք է ոչնչացվեն: Չնայած հետապնդումներին հրաշքով փրկված այս երեք հոգին 14 օր ապաստանում են Սիխայովկա (Նիզավո) գյուղում: Միայն ապրիլի 3-ին այստեղ է հասնում Բաքվից (այդ ժամանակ Բաքվում խորհրդային իշխանություն էր՝ Ա.Հ.) ուղարկված նավը, որի օգնությամբ փրկվում են Սիխայովկայի բնակիչներին ու այս երեք խաչմասցիները:

Դրանից հետո թուրքերը սկսում են Ելենովկա, Ալեքսանդրովկա, Ալեքսևկա և այլ մուսական գյուղերի ավերն ու ջարդերը:

Հրաշքով փրկված խաչմասցիների վկայությամբ այս ջարդերի անմիջական կազմակերպիչներն էին նաև ավիանցի Բալարեզ բեկը, նախկին պրիստով Ջանգիևը, դոնադրենդցի Մայիլ Յուզբաշին, լաջաթցի Մուսաբեկը և ուրիշներ, որոնք դեկավարում էին «թուրք անգիտակից մասսային»:

Այսպիսով, 20-րդ դ. սկզբի Արևելյան Այսրկովկասում հակահայկական հալածանքներն ու ջարդերը ծանր հետևանքներ ունեցան թաթախոս հայերի վերջին բեկորների վրա: Հստակորեն ուրվագծվեցին մոր միտումներ տարածաշրջանում նրանց հետագա գոյության դեմ ուղղված սպառնալիքների առումով: Խմբի՝ բազմեթնիկ և այլադավան միջավայրում գոյևատևման աղապատացիոն մեխանիզմները թեև կարևոր դեր խաղացին նաև այս ծանր ժամանակաշրջանում, սակայն գոյատևման դեմ ուղղված այս սպառնալիքները նոր մարտահրավերների ստղև կանգնեցրին նրանց:

ARSEN HAKOBIAN

(“Noravank” SEF)

SOME ASPECTS OF THE HISTORY OF THE TAT-SPEAKING ARMENIANS IN THE CONTEXT OF THE INTERETHNIC RELATIONSHIP IN THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

In the beginning of the 20th century in the Eastern Transcaucasus there still existed the villages of Tat-speaking Armenians named Madrasa, Qilvar, and Khachmas. As a result of tension of the interethnic relationships in the region in the beginning of the 20th century the last stream of the Tat-speaking Armenians were chased and slaughtered. The population of Khachmas was slaughtered; Madrasa also became a victim of massacre. And Qilvar had to straggle against these threats all alone.

New anxieties were clearly outlined connected with the future threats of the future existence of the community in the region.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կարապետյան Ս., Սաարասա գյուղը և նրա հուշարձանները, ՊԲՀ, թիվ 2, 1989, էջ 225-233: Նույնի, Բուն Աղվանքի հայկական վիմագրերը, Երևան, 1997:
2. «Մշակ», 1905, թիվ 189:
3. Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 226- 227:
4. Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի մահաճգներում 1918-1920թթ., կազմեցին Ս. Միրզոյանը, Ալ. Ղազիյանը, Երևան, 2003, էջ 438.
5. ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 56, ց. 16, գ. 136, ք. 162-164:
6. Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 3., գ. 512, ք. 3:
7. Յակոբյան Ա., Հայ-թաթերի տարաբաշխվածության ու տեղահանությունների պատմությունից (ԺԸ դդ. սկիզբ - ԺԹ դարի վերջ), Հայկազեան հայագիտական հանդես, 2001, հտ. 21, էջ 134-135:
8. Миллер Б., Таты, их расселения и говоры, Известия общества обследования и изучения Азербайджана, No. 8, в. VII, Баку, 1929, с. 13.
9. Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի մահաճգներում 1918-1920թթ., կազմեցին Ս. Միրզոյանը, Ալ. Ղազիյանը, էջ 33-34: